

Els Naaijken

DE ITALIAANSE KENNISMAKING MET HET WERK
VAN JOHAN HUIZINGA¹

Toen Johan Huizinga in april 1934 op uitnodiging van het *Istituto Italiano di Studi Germanici* een bezoek aan Rome bracht, was hij in Italië nog nauwelijks bekend. De bescheiden faam die hij in vakkringen genoot was voornamelijk gebaseerd op zijn cultuurhistorische werken, en in het bijzonder op *Herfsttij der Middeleeuwen*, dat in Duitse vertaling bekend was in kringen van Italiaanse historici en letterkundigen. Vanwege zijn ethische en esthetische visie op het aristocratische leven in de Bourgondische samenleving werd de Nederlandse historicus door zijn Italiaanse collega's beschouwd als een enigszins wereldvreemde estheet in de traditie van Burckhardt.

Tijdens zijn Romeinse verblijf toont Huizinga zich echter van een andere zijde. In zijn voor het *Istituto Italiano di Studi Germanici* gehouden lezing over 'La formazione del tipo culturale olandese' laat hij onomwonden zijn bezorgdheid doorklinken over de actuele politieke ontwikkelingen in Europa.² De cultuurhistoricus ontpopt zich als tijdschrijver. Het is 1934, één jaar na de machtsovername door Hitler en al meer dan tien jaar na de instelling van Mussolini's fascistische dictatuur. Huizinga heeft inmiddels zijn eerste conflict met vertegenwoordigers van de 'nieuwe' naziwetenschappen achter de rug: in 1933 heeft hij Dr. Von Leers, auteur van een Duits antisemitisch pamflet en deelnemer aan een op de Leidse universiteit gehouden congres, zijn grondige afkeer van diens opvattingen medegedeeld en de toegang tot de universiteit ontzegd. Als reactie daarop heeft het naziregime pogingen gedaan een publicatie van Huizinga in het *Historische Zeitschrift* te verbieden.³ Dit alles brengt Huizinga meer dan ooit tot de overtuiging dat geleerden op dat moment niet zozeer een intellectuele dan wel een morele taak wacht: de verdediging van de beschaving en de vergroting van het wederzijdse begrip van de volkeren in Europa.

Zich waarschijnlijk sterk bewust van de ideologische implicaties die het beoefenen van de 'Germaanse studiën' in Italië op dat moment heeft, presenteert Huizinga zich in 1934 tegenover zijn Romeinse gehoor als een cultuurhistoricus die een pluralistische wetenschapsbeoefening voorstaat en elke onderschikking van de wetenschap aan een ideologie uit den boze acht. Hij toont zich geen antinationalist, integendeel, maar verdedigt een op tradities gebaseerd, gematigd patriottisme in contrast met het in Italië vigerende militante nationalisme. Huizinga onderstreept het unieke karakter en daarmee het bestaansrecht van kleinere landen als Nederland in een Europa dat steeds meer door totalitaire regimes beheerst lijkt te worden. Zijn betoog eindigt dan ook met een verdediging van de onafhankelijkheid van de Nederlandse taal en cultuur en met een loflied op de vrijheid en neutraliteit van Holland. Aangezien Nederland zich tussen drie grote naties en culturen bevindt (de Duitse, Engelse en Franse) kent zijn beschaving een bemiddelende rol te spelen. 'Non è esagerato sostenere che l'Olanda conosce e comprende le grandi nazioni d'Europa meglio di quanto esse si conoscano e comprendano fra loro', meent Huizinga. Hij vraagt voor 'questa voce quieta e pura di nazione libera e responsabile' een aandeel 'tra le altre voci, forse più forti e alte, della sinfonia d'Europa'.⁴

In het licht van deze toenemende verontrusting over de eigentijdse politieke ontwikkelingen vindt halverwege de jaren dertig in Italië een nadere kennismaking met het werk van Huizinga plaats. Het Romeinse *Istituto Italiano di Studi Germanici*, waar

Huizinga zijn lezing over het ontstaan van de Nederlandse cultuur hield, speelt hierin een belangrijke rol.

Istituto Italiano di Studi Germanici

Deze instelling was het resultaat van het al in de jaren twintig ontstane streven om de intellectuele en culturele uitwisseling tussen Italië en de 'Germaanse' landen te stimuleren. Als zodanig was het een uitwerking van het ondermeer door de Volkenbond gepropageerde beleid om de internationale intellectuele samenwerking uit te breiden. Aanvankelijk stond ook het fascistische regime hier positief tegenover. In 1932 stelde Mussolini een hem door de Duitse mevrouw Wurts-Tower nagelaten villa op de Janiculus ter beschikking van het *Istituto*. Ook de opsteller van het *Manifesto degli intellettuali italiani fascisti*, de filosoof en oud minister van onderwijs Giovanni Gentile, toonde bijzondere belangstelling voor het instituut, waarvan hij in 1934 bestuursvoorzitter werd.

In de praktijk werd het *Istituto Italiano di Studi Germanici* geleid door Giuseppe Gabetti, hoogleraar in de Duitse letterkunde aan de Romeinse universiteit. Ondanks de nauwe banden met het regime en ondanks het voorzitterschap van Gentile, wist Gabetti op het terrein van de wetenschap een onafhankelijke koers te varen en raakte het instituut niet volledig ingebed in de officiële propaganda.⁵ Voor de germanist Gabetti was het contact met andere volken en culturen een eis van de moderne tijd. Hij meende dat er in Italië een te eenzijdige kennis van de 'Germaanse' cultuur bestond. Deze beperkte zich te zeer tot de filosofie, de archeologie, de klassieke geschiedenis, de filologie en de rechtsgeschiedenis, terwijl de muziek, de kunstgeschiedenis en de literatuur van deze noord-Europese landen nauwelijks bekendheid genoten. Deze achterstand wilde Gabetti door onderzoek, onderwijs en publicaties over de culturen van de noordelijke landen opheffen.⁶

Het instituut had niet alleen een grote Duits-Oostenrijkse afdeling, maar ook een Zweedse, Deense, Zwitserse en Nederlandse sectie. Gabetti streefde ernaar om de bibliotheek een afspiegeling te laten zijn van het cultuurgoed van al deze landen. Bij de oprichting waren de Duitse boeken met 13.000 veruit in de meerderheid, terwijl Nederland bijvoorbeeld slechts met 50 exemplaren, waaronder ook Vlaamse en Zuidafrikaanse boeken, vertegenwoordigd was. Om deze lacune aan te vullen stelde het Nederlands Historisch Instituut te Rome in 1932 een comité samen dat zorg moest dragen voor de uitbreiding van de Nederlandse boekencollectie. Johan Huizinga werd bereid gevonden dit gezelschap voor te zitten. Toen het comité in Nederland zijn werk had verricht, bood het reeds op 29 april 1933 een collectie van 2.400 Nederlandse boeken aan.⁷

1. Johan Huizinga stuurde deze foto aan Luigi Einaudi op 26 september 1926 als blijk van vriendschap. Huizinga is dan ongeveer 54 jaar oud. (Fondazione Luigi Einaudi, Turijn)

Zo was een direct contact tussen Huizinga en het *Italiaanse Instituut voor Germaanse Studiën*, met name met Gabetti, tot stand gekomen. De in vakkringen al bestaande belangstelling voor het werk van Huizinga kwam hierdoor in een stroomversnelling. Al vanaf 1925 hadden recensenten van de Duitse editie van *Herfstij* (1924) gepleit voor een Italiaanse vertaling, maar concrete initiatieven hiertoe waren nog nooit genomen.⁸ Pas in 1933, ten tijde van Huizinga's werkzaamheden voor de bibliotheek van het *Istituto Italiano di Studi Germanici* en één jaar na de publicatie van de uitstekende Franse vertaling van *Herfstij* (1932), verwierf de Florentijnse uitgeverij Sansoni door bemiddeling van Giuseppe Gabetti de rechten voor de Italiaanse versie van *Herfstij der Middeleeuwen*.⁹ De vertaling werd toevertrouwd aan de in Italië woonachtige Nederlander Bernardo Jasink. Gabetti maakte van de gelegenheid gebruik om Huizinga tevens uit te nodigen voor een lezing aan zijn instituut in Rome. Een drietal voorstellen van Huizinga – de onderwerpen zijn helaas niet meer te achterhalen – synthetiseerde Gabetti tot het ene thema van het ontstaan van de Nederlandse cultuur.¹⁰

Kritiek op Huizinga

Direct al in het eerste nummer van het tijdschrift dat het Italiaanse Instituut voor Germaanse Studiën vanaf 1935 uitgeeft krijgen Huizinga's ideeën veel aandacht. De aan het instituut verbonden historicus-filosoof Carlo Antoni publiceert hierin een inleiding op Huizinga's cultuurhistorische denkbeelden en spitst deze toe op zijn belangrijkste werken van dat moment: *Herfstij der Middeleeuwen* (1919), *Erasmus* (1924) en *Cultuurhistorische verkenningen* (1929).¹¹ Ondanks de sympathiserende ondertoon laat Antoni niet na Huizinga's morfologische benadering van de cultuurgeschiedenis stevig te kritiseren. Antoni stelt dat aan Huizinga's werk elke methodologische en filosofische basis ontbreekt. Hij verwijt hem de geschiedenis meer te benaderen als etnoloog dan als historicus. Hij geeft daardoor eerder een empirisch-sociologische beschrijving van de Middeleeuwen dan dat hij een samenhangende totaalbeeld ontwerpt. Huizinga beschrijft – zo stelt Antoni – enkel de vormen van leven en denken en niet het geheel van kunst, religie en filosofie. Daardoor ziet hij niet in dat achter het verval van de Middeleeuwen een crisis in het filosofische denken en een veranderende economische en politieke realiteit schuil gaan. Volgens Antoni zoekt Huizinga niet naar oorzaken, maar schildert hij in *Herfstij der Middeleeuwen* slechts een fresco. Hij ziet de geschiedenis als een reeks grote polyfonische concerten en deze muzikale terminologie, waarvan Huizinga ook een staaltje leverde in zijn in het zelfde nummer van *Studi Germanici* gepubliceerde lezing over de Nederlandse beschaving, vindt Antoni zeer onwetenschappelijk.

Antoni's geschiedopvatting was sterk verwant aan het Crociaanse historisme – hij was een leerling van Croce – , waarin filosofie en geschiedenis als eenheid worden beschouwd en waarin nog een Hegeliaans begrippenkader prevaleert. Antoni interesseerde zich al vroeg voor de Duitse filosofie en geschiedenis, en hij ontwikkelde een perspectief op de Duitse historiografie dat daarna klassiek geworden is. Hij schetste een overgang van een Hegeliaans geïnspireerde geschiedschrijving naar een sociologie. Deze overgang die voor hem een achteruitgang in het historische denken inhield, stelde hij voor als een ontwikkeling met een lange aanloop vanuit de negentiende eeuw naar de crisis van 1940. Dit verval uitte zich volgens Antoni in het werk van Dilthey, Troeltsch, Meinecke, Weber, maar ook in dat van de Nederlander Huizinga en de Zwitser Wölfflin. Bij al deze historici werd volgens Antoni het concept van de geschiedenis als een 'totaliteit' verlaten en verviel de geschiedenis tot een 'typologische' sociologie. Deze historici zijn niet meer in staat om de samenleving als een geheel te vatten, maar formuleren alleen nog maar dualismen, onoplosbare paradoxen en losse entiteiten. Daardoor vervallen ze volgens Antoni in subjectivisme en relativisme.¹²

Dat wat Antoni kritiseerde was voor Huizinga waarschijnlijk een teken van vooruitgang. Huizinga was ook gefascineerd door het idee van 'totale' en integrale geschiedenis, een uitgangspunt dat nog aan *Herfsttij der Middeleeuwen* ten grondslag lag. Hij had echter sterke twijfels of dit in de praktijk van de geschiedschrijving haalbaar was. In elk geval wilde Huizinga niet vervallen in filosofische constructies ten aanzien van de samenhang van maatschappelijke verschijnselen. In Huizinga's visie kon een historicus nauwelijks meer doen dan de contouren van de verschillende levensvormen beschrijven, afgebakende onderdelen van het maatschappelijk leven naar vorm en inhoud weergeven en proberen de functie ervan in de samenleving te bepalen. De samenleving was volgens Huizinga slechts voor te stellen als een 'mozaïek', een bont geheel van naast elkaar bestaande vormen. Aan Gabetti schreef hij dan ook: 'Der Aufsatz von C. Antoni ist gut und feinsinnig, wenn er mir auch Ansichten zuschreibt, die ich nicht als die meinigen anerkennen möchte. Es ist mir aber ganz klar, dass ich selbst einigermaßen Anlass dazu gebe, weil ich immer in Antinomien denke und eigentlich überhaupt keine fixierte philosophische Meinungen habe'.¹³

Antoni is zeer verrast door de tijds- en cultuurkritiek die Huizinga in zijn op het *Instituut voor Germaanse Studiën* gehouden lezing laat doorklinken. Hoewel Antoni het toejuicht dat Huizinga zich opwerpt als vertolker van het idee van tolerantie en zich daarmee schaart aan de zijde van landgenoten als Erasmus en Grotius, '... sollevando la sua voce contro la violenza, il fanatismo, l'irrazionalismo', vindt hij dat Huizinga's eigen geschiedschrijving een symptoom is van het kwaad dat hij nu betreurt. In zijn vroege werk heeft Huizinga – zo zegt Antoni – het dualisme van natuur en cultuur aangescherpt en cultuur gereduceerd tot pure vorm, gestileerde conventie, spel, komedie, waarbij de geschiedenis niets anders is dan een opeenvolging van schitterende ceremoniën. Hoe kan iemand die een relativiteit van cultuurvormen onderschrijft zich dan vervolgens beklagen over het feit dat alle zaken die vroeger zeker en heilig waren nu onzeker geworden zijn?¹⁴ Daarom is voor Antoni het door Huizinga in zijn cultuurhistorische werken ten toon gespreide historische relativisme moeilijk te rijmen met zijn latere protest tegen de irrationele krachten die de westerse beschaving bedreigen.

Desondanks staat Antoni sympathiek tegenover deze wending in Huizinga's denken. Hij deelt Huizinga's bezorgdheid over de cultuur en in de loop van de jaren dertig wordt dit aspect belangrijker dan zijn wetenschappelijke kritiek. Zowel Antoni als Huizinga voelen zich deel uitmaken van de ondefinieerbare internationale gemeenschap van *spiriti liberi* voor wie de toenemende aantasting van de wetenschap en het vrije denken door de politiek een betreurenswaardige ontwikkeling is. Tussen 1930 en 1935 zal Huizinga, vaak voor een internationaal gezelschap, zijn bezorgdheid hierover uitdragen. In een in 1933 voor de vergadering van de Commissie van Internationale Intellectuele Samenwerking in Parijs gehouden voordracht 'L'avenir de l'esprit Européen', verklaart Huizinga zich met 'de Europeanen van de geest' erfgenaam van het humanistisch ideaal van de *bonae litterae*, in de achttiende eeuw gecondenseerd tot de *République des Lettres*. Hij vraagt zich af in hoeverre van dit ideaal nog een inspirerende werking naar zijn eigen tijd uitgaat en onder welke vorm de Europese geest nog bestaat. Zijn antwoord luidt somber: economisch welzijn, machtspolitiek en zuiverheid van ras hebben de plaats ingenomen van de oude genereuze aspiraties van vrijheid en waarheid. Zowel in het leven van de naties als van de individuën ziet Huizinga een verontrustende verzwakking van de ethische principes.¹⁵

Luigi Einaudi en Benedetto Croce

In zijn *Lettre à M. J. Benda*, de open brief die hij aan de Franse filosoof Julien Benda schrijft naar aanleiding van dit congres, werkt Huizinga het thema van de voorwaarden van Europese eenwording verder uit. Huizinga verschilt met Benda van mening over de

mate waarin de volken van Europa hun eigen identiteit en onderlinge verschillen kunnen en moeten opofferen voor een Europese eenheid. Hier al, een jaar voor zijn lezing op het *Istituto Italiano di Studi Germanici*, stelt hij dat de verschillende nationaliteiten met hun eigen talen en culturen van grote betekenis zijn in een verenigd Europa. Daarom wil hij Europa liever in muzikale termen voorstellen, als een polyphonie. De sensibiliteit beschouwt hij als belangrijkste bron voor wederzijds begrip. Het hypernationalisme, gevolg van de massaorganisatie die door de moderne techniek mogelijk geworden is, ziet Huizinga als een karikatuur van gezond nationalisme en wijst hij scherp af. Het brengt de drie zwakheden van de moderne beschaving met zich mee: ‘puerilité’, ‘superstition’ (het ‘bijgeloof’ van de technische en politieke vooruitgang) en ‘insincérité’. In 1935 zal hij deze kritiek op de moderne cultuur in zijn *In de schaduwen van morgen* nadrukkelijker naar voren brengen. Juist het ontbreken van een harmonisch evenwicht van geestelijke en materiële waarden stemt Huizinga zo somber over de overlevingskansen van de cultuur. Maar in 1933 besluit hij tegenover Benda – optimistischer – dat de eerste taak van intellectuelen een morele is: het verdedigen van onveranderlijke en absolute ethische principes die een recht verkondigen dat verheven is boven de staat, de natie en de politiek.¹⁶

Zijn door de Volkenbond gepubliceerde *Lettre à M. J. Benda* stuurt Huizinga toe aan twee vooraanstaande Italiaanse intellectuelen, de filosoof Benedetto Croce en de econoom en senator Luigi Einaudi, die na de Tweede Wereldoorlog de eerste president van Italië zal worden. Luigi Einaudi en Johan Huizinga hadden elkaar in 1926 ontmoet op een reis langs Amerikaanse universiteiten, die zij als vertegenwoordigers in eigen land van de Rockefeller Foundation op uitnodiging van het Laura Spelman Rockefeller Memorial Fund maakten. De cultuurhistoricus Huizinga en de econoom Einaudi hadden behalve een grote persoonlijke sympathie een sterke verwantschap in ideeën. Beiden hadden een grote afkeer van de moderne industriële samenleving met haar massacultuur. Zowel Huizinga als Einaudi hadden weinig oog voor de sociale problemen van hun tijd en stonden een ethisch-aristocratische benadering van sociale en economische vraagstukken voor. Einaudi, vertegenwoordiger van het klassiek liberalisme, verdedigde fervent het vrijhandelsprincipe en was gekant tegen elke vorm van staatsingrijpen. Zelfs hij als econoom schonk nauwelijks aandacht aan het drama van de werkeloosheid. Beiden overwonnen slechts schoorvoetend hun afkeer van de egalitaire tendensen van de democratie. Sinds de Eerste Wereldoorlog hield Einaudi zich intensief bezig met problemen van internationale Europese samenwerking en sprak in dit verband in 1928 voor de Haagse *Académie du Droit International* over ‘La coopération internationale en matière fiscale’. Waarschijnlijk ontmoetten Huizinga en Einaudi elkaar hier voor het laatst.

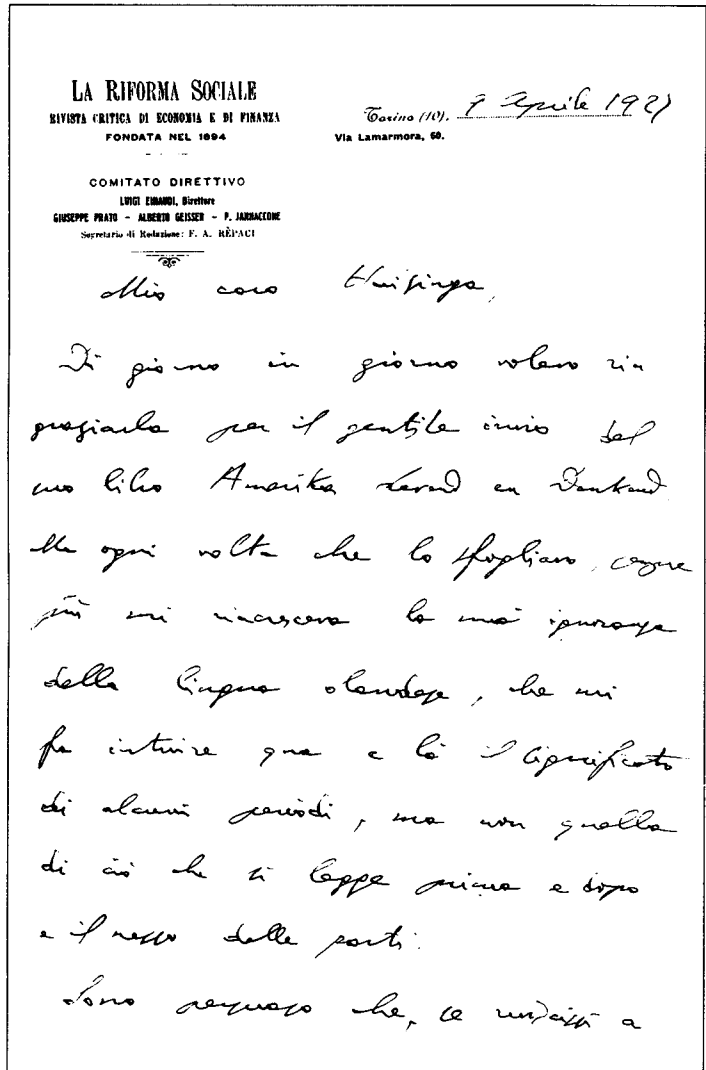
Einaudi reageert zeer geroerd op Huizinga’s *Lettre*: ‘Même après un an révolu, la lettre a été lue tout-de-suite et avec émotion. Personne mieux que ceux qui ont vu l’abîme de la thèse sont en situation d’apprécier la valeur humaine de l’anti-thèse. Je vous remercie beaucoup de m’avoir fait revivre pendant une heure dans la compagnie d’un esprit aussi fin et aussi haut que vous êtes. Croyez avec meilleures amitiés ...’¹⁷

Zoals vermeld zendt Huizinga zijn *Lettre à M. J. Benda* ook aan Benedetto Croce, met de opdracht: ‘con ringrazio (sic) sincero e profondi sentimenti di ammirazione’. Als reactie hierop schrijft Croce aan Huizinga: ‘het bevestigt de ervaring dat degenen die de cultus der studiën hoog houden bijna altijd liberalen en Europeërs zijn en antinationalisten’.¹⁸ Het is niet bekend of Croce en Huizinga elkaar ooit hebben ontmoet, maar een verwantschap in ideeën hebben zij wel. Huizinga’s bewondering gaat enerzijds uit naar Croce’s filosofische denken en anderzijds naar diens onafhankelijke opstelling ten tijde van het fascisme. Was Croce in de eerste decennia van de eeuw vooral gericht op het

ontwerpen van een filosofisch systeem, tijdens het fascistisch regime krijgt zijn werk een polemische lading. In 1925 stelt hij als reactie op Gentile's *Manifesto* het *Manifesto degli intellettuali antifascisti* op, dat door zo'n honderd antifascistische intellectuelen wordt ondertekend. Daarmee wordt Croce de gezaghebbende woordvoerder van de liberale oppositie tegen Mussolini.

In zijn geschriften werkt Croce zijn liberale beginselen uit tot een geschiedsconcept, de *religione della libertà*, dat een loflied vormt op de liberale periode, op de vrijheid van

2a-b.
Brief van Luigi Einaudi
aan Johan Huizinga,
9 april 1927, waarin hij
deze dankt voor de
ontvangst van *Amerika
levend en denkend*.
Tevens stuurt Einaudi
een foto.
(Bibliotheek der
Rijksuniversiteit
Leiden, Huiz. 63)

de mens en op de ethiek. Huizinga kende in Duitse vertaling Croce's exposé *Lo storicismo* uit 1930 en onderschreef dit in grote lijnen.¹⁹ De toenemende vijandigheid tegenover het historische denken, door Croce barbarij en verwildering genoemd, zien beiden als een aantasting van cultuur. Wanneer Croce Huizinga een van zijn bundels toestuurde, zeer waarschijnlijk zijn *Orientamenti. Piccoli saggi di filosofia politica* (Milaan 1934), waarin

hij ondermeer zijn kritiek op Spengler formuleert, reageert Huizinga: 'Ho finito or ora la lettura di *Jahre der Entscheidung* di Spengler con sentimenti congeneri ai Suoi!'.²⁰

Uitgeverij Sansoni

De publicatie van *Herfsttij der Middeleeuwen* verliep zeer moeizaam. Het duurde meer dan zeven jaar, van 1923 tot 1940, voordat het boek op de markt kwam. In 1935 meldt Gabetti aan Huizinga dat de vertaling vertraging ondervindt omdat die in stijl tekort schiet

Cappello, i verrei molte impressioni e momenti dell'indimenticabile viaggio comune; e un vantho molto fervente desiderio di tradurre alcuni capitoli, quelli di interesse più direttamente economico, e qualche altro opera con frutto pubblici in qualche rivista italiana. Non sarà tradotta in inglese?

Il intendo la impressione, ma invito anche al desiderio di accompagnare la lettura con la presenza fotografica. Questa vuole a due anni fa ora; ma ho potuto avere la copia solo ora.

ha una grande voglia esser tradotta. idello, coll' aiuto di un postume cammino a farci anche qualche cosa fatto a strada. Tolle mi dicono di essere nell' estate.

ingrati di buona Pappa con uno affare
ingrati - avanti

en een complete herziening nodig is.²¹ Toch is de vertraagde publicatie van het boek waarschijnlijk niet volledig te wijten aan het in gebreke blijven van de vertaling. De op het boek geleverde fundamentele wetenschapsfilosofische kritiek heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat de uitgeverij lange tijd geen haast maakte met de publicatie ervan. Daar kwam nog bij dat in de jaren dertig het beleid van Sansoni ter discussie stond.

In 1932 had Giovanni Gentile zich ingekocht in deze oude, sinds 1873 bestaande uitgeverij, die zich tot op dat moment vooral op schoolboeken en op Italiaanse en klassieke literatuur gericht had. Gentile's bemoeienis met Sansoni was een van de bijzondere inspanningen die hij zich vanaf eind jaren twintig getroostte om het peil van het Italiaanse culturele leven en het wetenschappelijke onderzoek te verhogen. Daarbij is niet steeds sprake van pogingen om dit culturele leven te fascistiseren. De door Gentile geleide *Enciclopedia Italiana* bijvoorbeeld, een collectief werk waaraan zowel Italiaanse als andere Europese wetenschappers deelnamen, wordt ook nu nog als het grootste wetenschappelijke project van fascistisch Italië beschouwd. Hieraan werkten veel a(nti)fascistische medewerkers mee en wetenschap prevaleerde boven ideologie bij de keuze en het schrijven van de lemmata. Voor Sansoni daarentegen wil Gentile aanvankelijk wél een programma ontwerpen, waarin de morele, economische en politieke doctrines van het fascisme tot uitdrukking komen, in de hoop van de uitgeverij een instrument te maken voor de verspreiding van een cultuur die organisch verbonden is met het fascisme. Hij slaagt er echter niet meer in om dit programma te realiseren, omdat de instemming met de Gentiliaanse ideeën onder intellectuelen vanaf het begin van de jaren dertig sterk afneemt.²²

Tussen 1932 en 1944 ontwikkelde Sansoni langzaam een nieuw programma, waarin – naast de Italiaanse klassieken – de kunst, de filosofie, de geschiedenis, de taalkunde en de moderne literatuur een grotere plaats krijgen. Daarmee kwam de uitgeverij aan de groeiende vraag naar algemene, ‘humanistische’ literatuur tegemoet. De *Biblioteca Storica del Rinascimento*, een reeks die reeds vanaf het begin van de eeuw bestond en waarin naast Burckhardt en Burdach ook werk van Italiaanse Renaissance-specialisten (Soldati, Toffanin, Guerri) gepubliceerd was, werd in de jaren dertig verbreed en geactualiseerd. De reeks had in die periode echter nog een sterk filologisch en nationalistisch accent, met grote nadruk op het idee van *italianità*. Met de komst in 1939 van de historicus Federico Chabod begon een frisse wind door de uitgeverij te waaien en onder de titel *Biblioteca Storica* kreeg de reeks in thematisch en methodologisch opzicht een veel levendiger en gevarieerder aanzien.

Chabod was een veelzijdig historicus die goed op de hoogte was van de internationale historische discussie. Hij had in 1925 en 1926 bij Meinecke gestudeerd, was bekend met de Duitse geschiedschrijving en nam vaak deel aan internationale historische congressen. Hij had zich als jong historicus intensief met Machiavelli en de Renaissance bezig gehouden. Bij de beoefening van zijn vak stond hij eerder een praktische, empirische benadering voor dan dat hij zich door filosofische bespiegelingen liet leiden. Hoewel hij politiek gezien als liberaal beschouwd kon worden en zich verwant voelde met Croce, had hij aan het Gentiliaanse project van de *Enciclopedia italiana* meegewerkt en er ondermeer de lemmata ‘Niccolò Machiavelli’ en ‘Rinascimento’ voor geschreven. Chabod lijkt daarmee een levend voorbeeld van het gezegde: ‘Croce ... dava il pane spirituale e Gentile ... il pane materiale’.²³

Herfstij der Middeleeuwen, dat al die jaren ‘op de plank’ gelegen had, werd pas na de komst van Federico Chabod in 1940 gepubliceerd. Chabod kende de waarde van het boek, want hij had al in 1934 in zijn *Lo stato di Milano nell'impero di Carlo V* bij de beschrijving van het Bourgondische hof van Karel V dankbaar gebruik gemaakt van *Herfstij der Middeleeuwen* en van enkele kleinere geschriften van Huizinga over Bourgondië die in Duitse vertaling voorhanden waren.²⁴ Na 1940 ook wordt het contact tussen Huizinga en Sansoni, dat sinds 1935 verwaterd was, weer opgenomen. Het boek blijkt een verrassend groot publiekssucces te zijn. Van de oplage van 1940 zijn in 1941 al 1390 exemplaren verkocht.²⁵

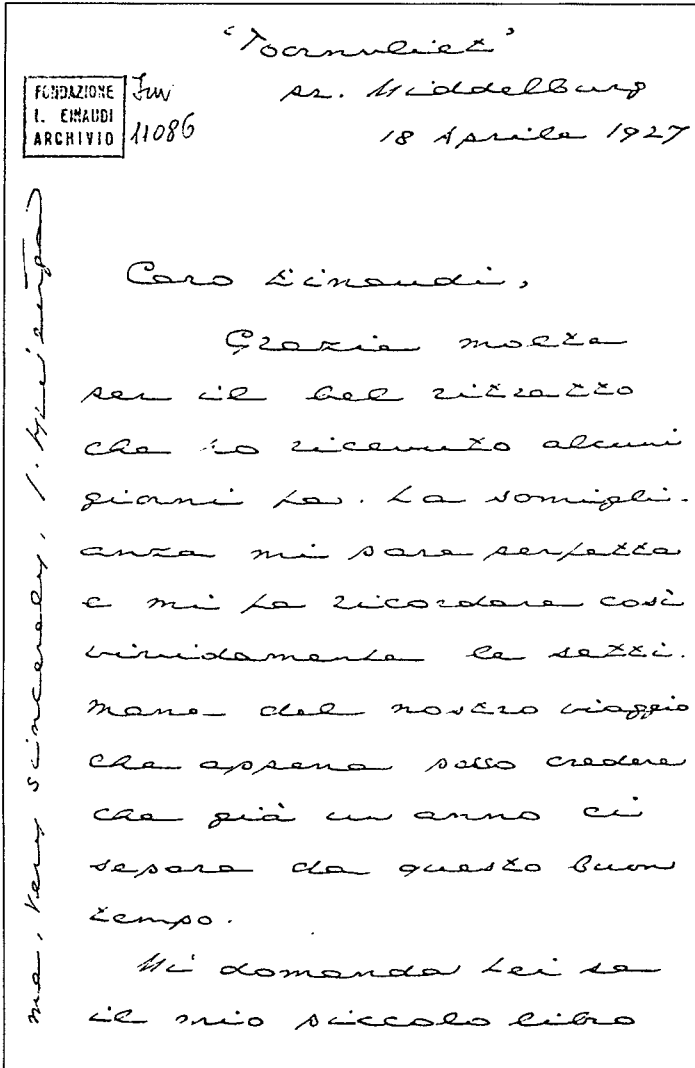
Vanaf 1941 onderneemt Sansoni, in de persoon van Carlo Antoni, pogingen om meer werk van Huizinga te publiceren. Wanneer Sansoni in 1941 Huizinga schrijft belangstelling te hebben voor *In de Schaduwen van morgen* en voor *Homo Ludens*, ontdekt men door Huizinga's antwoord dat deze inmiddels intensieve contacten onderhoudt met uitgeverij Einaudi in Turijn.²⁶ Merkwaardigerwijs is het Sansoni ontgaan dat *In de schaduwen van morgen* al vier jaar tevoren in een Italiaanse versie bij Einaudi verschenen is. Op dat moment wordt bovendien al gewerkt aan de Italiaanse vertaling van *Homo ludens*. Antoni vraagt vervolgens toestemming voor de publicatie van *Nederlands beschaving van de zeventiende eeuw*,²⁷ maar pas na lang aarzelen – en nadat Einaudi heeft laten weten voorlopig geen belangstelling voor het boek te hebben – stemt Huizinga hierin toe.²⁸ Het zal echter nooit bij Sansoni verschijnen, in 1967 wordt het alsnog door Einaudi uitgebracht.

Uitgeverij Einaudi

Het contact tussen Huizinga en de Turijnse uitgeverij Einaudi was tot stand gekomen via Luigi Einaudi en in de loop van de jaren dertig zeer hecht geworden. Deze pas in 1933 opgerichte uitgeverij had een sterk antifascistisch imago en was geworteld in de Turijnse traditie van verzet tegen het fascisme. Personen van velerlei politieke kleur – socialisten, marxisten, conservatieven, liberalen en katholieken – speelden in dit milieu een rol. Na aanvankelijk een afwachterende, instemmende houding te hebben aangenomen tegenover het fascisme, waren velen in deze groep sinds de ondertekening van het door Croce opgestelde *Manifesto* tot de liberale oppositie tegen Mussolini gaan behoren. Luigi Einaudi, vader van een van de oprichters van de uitgeverij Giulio Einaudi, maar ook de historicus Luigi Salvatorelli en de vertaalster van *In de schaduwen van morgen*, de germaniste Barbara Allason maakten hier deel van uit. Luigi Salvatorelli, die al in 1924 in zijn *Nazionalfascismo* als een der eersten het reële gevaar van het fascisme had onderkend en het als een volksbeweging, een 'klassenstrijd' van de kleine burgerij had gekwalificeerd, zal eind jaren dertig het werk van Huizinga enthousiast bespreken. Barbara Allason, leerling van Croce, werkte mee aan de verzetskrant *Voci di Officina* en bracht in haar Turijnse salon veel antifascistische intellectuelen en kunstenaars bijeen. Croce zelf, die gehuwd was met de Turijnse Adele Rossi en een buitenhuis vlakbij Turijn had, onderhield nauwe contacten met deze kring en bezocht regelmatig de salon van Barbara Allason.²⁹

Noodgedwongen ontwikkelde uitgeverij Einaudi in de jaren dertig een programma, waarin anticonformistische en antifascistische elementen vreedzaam samengingen met conservatieve en het regime welgezinde elementen. De uitgeverij had alleen economische overlevingskansen door te opereren binnen de marges die het regime liet. Het 'totalitaire' systeem stond de uitgeverwereld een zekere autonomie toe, omdat die zich richtte op een selecter publiek dan bijvoorbeeld de kranten. Er waren geen exacte regels voor censuur – het persoonlijke oordeel van de ambtenaar in kwestie bepaalde of een boek kon worden uitgegeven of niet – maar de uitgeverij moest uiterst behoedzaam opereren. Door de politieke activiteiten van de meer radicale medewerkers als Leone Ginzburg en Giulio Einaudi, aanhangers van de antifascistische beweging die geliëerd was aan het in Parijs verschijnende weekblad *Giustizia e Libertà* stond de uitgeverij bij de autoriteiten in een kwaad daglicht. Regelmatig werden medewerkers gearresteerd, en dit belemmerde het uitgeverwerk zeer. De 'struisvogel', logo van Einaudi, symboliseert de semi-ondergrondse toestand waarin de uitgeverij zich bevond, of zoals Giulio Einaudi het ooit in woorden uitdrukte: 'il primo modo di sfidare il fascismo era quello di non parlarne mai, di fare come se non esistesse'.³⁰ De anders zo waardevrije 'humanistische' literatuur kreeg echter onder deze politieke omstandigheden wél een polemische betekenis.

Huizinga's boek *Crisi della civiltà* paste goed in de meer conservatieve stroom van het uitgeversbeleid. Het werd uitgegeven in de reeks *Saggi*, waarin korte monografieën verschenen over literaire en culturele onderwerpen. De persoonlijke vriendschap van Luigi Einaudi met Huizinga speelde een belangrijke rol bij de publicatie van deze Italiaanse versie van *In de schaduwen van morgen*. Luigi Einaudi steunde de uitgeverij van zijn zoon Giulio Einaudi financieel. Hij had aanvankelijk grote invloed op de keuze van onderwerpen, boeken en auteurs. Begin 1937 nam Luigi Einaudi het initiatief voor de vertaling.

3. Aanhef en besluit van een brief van Johan Huizinga aan Luigi Einaudi, 18 april 1927, waarin hij hem dankt voor de toegezonden foto. (Fondazione Luigi Einaudi, Turijn)

Huizinga is zeer te spreken over de totstandkoming van een Italiaanse uitgave. Einaudi's verzoek verrast hem: 'Your letter gave me great pleasure, first of all because it is always a pleasure to me to hear from you, and secondly for your approval of my work and the active interest you take in its propagation'. Huizinga doet het voorstel om de door hemzelf en zijn zoon herziene Engelse editie als basis te nemen.³¹ Als Huizinga op 13 september 1937 de drukproeven van de vertaling ontvangt, reageert hij enthousiast: 'You may call the Italian edition something peculiar, because it is the only one made after the English text, which I consider as an improvement of the original'.³² In dezelfde brief geeft Huizinga aan het nieuwe voorwoord bij de Tsjechische en Noorse editie van het boek te willen uitbreiden met een speciale zin voor het Italiaanse publiek. In het Italiaanse voorwoord staat dan ook: 'Gli individui e le nazioni, nello stato presente del mondo, abbisognano soprattutto, se vogliamo salvare la civiltà dalla rovina minacciante, di valore e di fiducia, che, insieme, vogliono dire ottimismo. Se mai una nazione fu poco soggetta alla melanconia dello sconforto, quella per fermo è la italiana. Forse questo libro può essere presentato agli italiani senza pericolo che, a cagion sua, essi smarriscano il loro ottimismo'. Een aardige bijkomstigheid is dat het boek verschijnt vlak na Huizinga's tweede huwelijk: 'You could not have offered me the Italian edition of my little book in a more delightful way than by making it a wedding present and dressing it in the fine binding in which it feels like a small boy in state robes'.³³ Omdat in de eerste drukken van *Crisi della Civiltà* de vertaalster niet vermeld wordt, verkeert Huizinga bovendien in de veronderstelling dat Luigi Einaudi het boek zelf vertaald heeft, wat zijn enthousiasme nog groter maakt.

Crisis van de beschaving?

Het boek wordt een eclatant succes. De eerste editie verschijnt in december 1937 – een exemplaar kost 12 lire – en op 16 april kondigt Einaudi al aan dat een tweede druk wordt voorbereid.³⁴ Maandenlang staat het op de bestsellerlijsten van Italiaanse tijdschriften, maar vlak na verschijnen van de tweede editie wordt het werk verboden.³⁵

De titel *Crisi della Civiltà* drukt de strekking van het boek sterker uit dan de meer poëtische Nederlandse titel *In de schaduwen van morgen* (1935), terwijl de oorspronkelijke ondertitel 'diagnose van het geestelijk lijden van deze tijd' ontbreekt. Dit stuitte bij Huizinga kennelijk niet op bezwaren, voorzover dit af te leiden valt uit de correspondentie. Het idee van cultuurcrisis was een levend begrip in de kringen van Einaudi en het Turijnse antifascisme. In het door Einaudi uitgegeven tijdschrift *La cultura*, waarin de meer politieke en culturele preoccupaties van de groep rond de uitgeverij tot uiting kwamen voerde Salvatorelli een pleidooi voor terugkeer naar de waarden van de Verlichting. Om het cultureel, politiek en economisch zieke Europa te redden is het noodzakelijk om de oorsprong van haar beschaving te identificeren en op zoek te gaan naar een nieuw humanisme dat aan de eisen van de tijd tegemoet komt.

Huizinga's *Crisi* appelleerde aan een algemeen levend gevoel dat er iets grondig mis was met de moderne beschaving. Dit gevoel dat de wereldgeschiedenis een moeilijke periode doormaakte kreeg in Italië een sterk spiritualistische wending, gevoed door het katholicisme dat de 'materiële' waarden van de contemporaine beschaving ter discussie stelde. Over het algemeen wist men niet goed raad met Huizinga's aanklacht en met de oplossingen die hij aandroeg. Huizinga verklaart zich tegen het racisme, tegen de totalitaire regimes, tegen de vitalistische filosofieën, tegen een ongebreidelde staatsmacht, tegen het marxisme, tegen de klassenstrijd, tegen de psychoanalyse en tegen de relativiteit van de moraal. De oplossing voor de huidige problemen ziet hij in 'een nieuwe ascese', die niet de wereld negeert omwille van een hemels geluk, maar die tot zelfbeheersing

4. Johan Huizinga met Luigi Einaudi en diens echtgenote Ida Pellegrini.
Toorenvliedt, Zeeland, waarschijnlijk 1928.

(Prof. J. Huizinga-Estate. Met dank aan mw W. R. H. Koops,
Bibliotheek der Rijksuniversiteit Groningen)

leidt, een conclusie waar zelfs de katholieken – ondanks hun globale instemming – niet gelukkig mee zijn.

Veel recensenten vinden dat het door Huizinga gehanteerde crisisconcept niet voldoet. Huizinga beschouwt ‘crisis’ niet als een fase die vooraf gaat aan de oplossing, maar als voorspel voor de catastrofe. Herhaaldelijk stelt men – en daarmee wordt het door Huizinga in de inleiding uitgesproken vermoeden bevestigd – dat het Italiaanse volk niet bevattelijk is voor dit soort melancholie en pessimisme. Het door Huizinga verwoorde gevoel van dreigende ondergang der beschaving, een drama dat voor hem vergelijkbaar is met het einde van de Middeleeuwen, plaatst hem in de hoek van een in Italië onpopulaire cultuurpessimist als Spengler. Toch wordt de auteur, ondanks de soms tekort schietende analyse, geprezen om zijn morele moed, suggestiviteit en sensibiliteit.

Besprekingen van dit hardnekkig als ‘pamflet’ bestempelde boek verschijnen niet alleen in literaire, historische, filosofische en interdisciplinaire vaktijdschriften, maar ook in kranten. Ze zijn grofweg in te delen in drie categorieën: reacties met een sterk politiek-ideologische, door het fascisme geïnspireerde afkeer van de liberale, cosmopolitische wereld van Huizinga; reacties waaruit instemming met Huizinga’s spirituele waarden blijkt, die vervolgens religieus i.c. katholiek geïnterpreteerd worden en waarin vooral Huizinga’s kritiek op de moderne beschaving bijval krijgt; reacties van liberale intellectuelen tenslotte, die – hoewel zij vinden dat Huizinga’s wetenschappelijke methode tekort schiet – zich verenigen met Huizinga’s diagnose, zijn conclusies en vooral zijn cosmopolitisme.

Al in 1936, nog voor een Italiaanse vertaling bestaat, bespreekt de sociaal-historicus Delio Cantimori op basis van de Duitse editie het boek. Zijn oordeel is vernietigend.³⁶ Cantimori, die in de jaren twintig in de ban was geweest van het fascisme en van de ideeën van Gentile, neemt vanaf 1935 steeds meer afstand van het fascisme. Hij maakt dan een ontwikkeling in marxistische richting door, maar houdt een sterke afkeer van de ‘ivoren

toren mentaliteit' en het cosmopolitisme van mensen als Huizinga. Volgens Cantimori is het geschrift de uiting van een individualistische, liberale, artistieke geest tegen de moderne wereld die hem niet ligt. Huizinga kiest enkel partij voor zichzelf en voor een onafhankelijke cultuur. Huizinga bekritiseert alles, niets stelt hem tevreden, wat volgens

Leida, li 2 gennaio 1935

Pregiatissimo Signore,

Ho letto immediatamente i Suoi piccoli saggi tutti e quanti con immenso piacere e persistente consenso'. Mi dispiace che un saggio mio recente ed attuale sul carattere del popolo olandese, che tratta parecchie questioni discusse da Lei in un senso analogo, esiste soltanto in olandese'. In luogo suo Le invio qualche cosa in ispagnuolo (in parte IV mi appoggio anche alla Sua autorità) .

Ho finito or ora la lettura di " Jahre der Entscheidung " di Spengler con sentimenti congeneri ai Suoi !

Con sincera gratitudine

Sua devoto
J. Huizinga

5. Door Johan Huizinga op 2 januari 1935 aan Benedetto Croce verzonden brief, waarin hij hem dankt voor een door Croce toegezonden bundel. Huizinga stuurt Croce op zijn beurt zijn *Sobre el estado actual de la ciencia histórica*. Cuatro conferencias toe, vier in 1934 door Huizinga aan de internationale zomeruniversiteit te Santander gehouden voordrachten, waarin hij verwijst naar Croce. (Istituto Italiano di Studi Storici, Napels)

Cantimori het lot is van literaten die zich met politiek bezig houden. Zij beseffen immers niet dat dit een serieuze aangelegenheid is.

De kritiek van Cantimori wordt later, als de Italiaanse editie verschijnt, door veel jongeren gedeeld. Ene Gazzetti noemt het de eigen kleine straatgevechten van intellectuelen in het 'no man's land' van de cultuur, in de onzekere gebieden die noch tot de wetenschap, noch tot de kunst behoren.³⁷ Hij vindt het boek oppervlakkig en

journalistiek, maar briljant geschreven zij het soms in apocalyptische termen gesteld. Hij acht het een verdienste van Mussolini dat deze 'historische aardbeving' aan de Italianen voorbij gegaan is en dat zij zich niet laten afschrikken door profeten als Spengler en Huizinga.

Einaudi stuurt Huizinga twee besprekingen uit de *Osservatore Romano* en de *Civiltà Cattolica* met de vermelding dat het 'due curiose recensioni' zijn: 'immagino che Le faranno piacere'.³⁸ Hierin wordt het boek een bevestiging genoemd van het katholieke geloof, omdat Huizinga de naastenliefde verdedigt, die volgens de auteurs een voorwaarde is voor hoge cultuur. Toch schrijven zij Huizinga een discutabele *forma mentis* toe, die zij associëren met de noordelijke aberratie van het Jansenisme. De meeste bijval oogst het diagnostische deel van het boek, maar de recensenten vinden de oplossingen te zwak. Terwijl de jongeren het boek te moraliserend vinden, is het voor katholieken juist niet puriteins genoeg. Huizinga's pleidooi voor ascese wordt dubieus geacht omdat alleen DE kerk een gezond ascetisme kan bewerkstelligen. Als laatste bezwaar noemen deze critici Huizinga's 'applaus' voor de Duitse filosofie, omdat bij Kant en Hegel de door Huizinga betreurde neergang van het denken en het morele scepticisme begint.³⁹

Liberaal historici kritiseren vooral de oppervlakkige onderzoeksmethode van Huizinga. Het boek beschrijft wel de symptomen van de beschavingscrisis, maar dringt niet door in de diepten van de sociale structuur en in de verwondingen die de mens zijn toegebracht. Alfredo Parente herhaalt de bekende kritiek uit crociaanse kringen dat het boek een uitdrukking is van het kwaad dat het bestrijdt: voor Huizinga blijkt het grootste symptoom van verval uit de verzwakking van het rationele oordeel, maar zelf laat hij te zeer de teugels van de rede vieren, om zich vervolgens te laten drijven op een vage gevoelsgolf van pessimisme en optimisme. Giulio Einaudi zendt deze recensie aan Huizinga toe met de opmerking: 'L'autore è un giovane scolaro del Croce, cultore di studi filosofici e musicologo di valore. L'intonazione della critica mi pare sbagliata, perchè evidentemente quelle obiezioni se le era già fatte Lei, e il valore del libro va ricercato su un tutt'altro piano.'⁴⁰ Blijkbaar is Parente zich hiervan bewust, want ondanks zijn kritiek concludeert hij dat de verheven morele toon de grote waarde is van het boek.⁴¹

Van deze liberale recensenten is Luigi Salvatorelli het meest lovend. Hij beschouwt het als de belangrijkste verdienste van Huizinga dat hij het verband tussen irrationalisme en immoralisme aan het licht heeft gebracht en dat hij pleit voor morele normen met een universele waarde. Salvatorelli heeft grote affiniteit met het christelijk liberalisme en cosmopolitisme van Huizinga. Zelfs Huizinga's conclusie dat de wereld behoefte heeft aan purificatie, katharsis en ascese verdedigt Salvatorelli als enige als concepten die niet strijdig zijn met de rationele premissen van het geschrift. 'La ragione non condanna l'asceti, non condanna la rinuncia (anche alla stessa vita), ma condanna l'una e l'altra quando siano scopo a se stesse, o soggezione irrazionale a credenze non giustificate, a valori arbitrari'.⁴²

Salvatorelli ziet Huizinga als een historicus voor wie rede en moreel leven een eenheid vormen, wat hij beschouwt als de morele erfenis van Erasmus. Ook voor Salvatorelli bestaat er een nauw verband tussen rationaliteit en moraliteit. Huizinga's betoog over de verzwakking van het kritisch vermogen, niet alleen bij de massa maar ook bij de culturele elite, onderschrijft Salvatorelli volledig. En juist Salvatorelli zoekt naar een verbinding van een kritisch, historisch oordeel en de vervulling van nieuwe civiele taken. Hij is er van overtuigd dat de wereld moet streven naar een nieuw, modern humanisme om de crisis van de contemporaine wereld te boven te komen. Zo schemert ook bij hem een politieke boodschap door zijn culturele betoog.

Succes voor Einaudi

Na de publikatie van *Crisi* circuleert steeds meer informatie over Huizinga's werk, en dit doet lezers en uitgevers meer gespitst raken op andere boeken van Huizinga. Giulio Einaudi, die inmiddels na de publicatie van *Crisi* van zijn vader het contact met Huizinga heeft overgenomen, vraagt Huizinga een bibliografie van zijn werken op te sturen, om beter te kunnen bepalen wat voor vertaling in aanmerking komt.⁴³ Ook de boekbesprekingen vormen in dit opzicht een belangrijke informatiebron. Dank zij de recensie van Salvatorelli bijvoorbeeld komt Einaudi Huizinga's boek over *Erasmus* op het spoor en verwerft de rechten ervan.⁴⁴

Maar ook Huizinga zelf is gecharmeerd van uitgeverij Einaudi. Op 17 april 1938 schrijft hij Einaudi: 'I hope to have a book ready this summer which perhaps will interest you. I could send you proofs in Dutch as they come out from the press',⁴⁵ waarop Einaudi per kerende post antwoordt: 'Sarò lieto se potremo combinare la traduzione, e se questa avrà modo di uscire a non grande distanza dall'originale olandese'.⁴⁶ In de zomer meldt Huizinga dat het boek, met de titel *Homo Ludens*, klaar is. In oktober stuurt hij Einaudi de Nederlandse drukproeven.⁴⁷ Wanneer Einaudi zelf moeilijk een vertaler blijkt te kunnen vinden, stelt Huizinga Corinna van Schendel voor, dochter van de Nederlandse romancier Arthur van Schendel.⁴⁸ Zij heeft een belangrijk deel van haar opvoeding in Italië genoten en Huizinga zelf is bij haar al vaak te rade gegaan voor problemen met de Italiaanse taal. Einaudi accepteert haar, omdat hij van haar een '... ottima versione dall'olandese ...' kent.⁴⁹ De vertaling komt vervolgens in Nederland, in voortdurend overleg met Huizinga, tot stand.

Wanneer in april 1941 *Erasmus* verschijnt, in vertaling van Giacomo Prampolini, schrijft Einaudi aan Huizinga: 'Qui in Italia c'è un grande interesse per Lei e la Sua opera, e ogni Suo libro giunge come un dono per lo spirito'.⁵⁰ *Homo Ludens* dat in 1941 is voltooid wordt echter door de oorlogsomstandigheden pas in 1946 gepubliceerd. De laatste jaren van de oorlog zijn zeer moeilijk voor de uitgeverij. Het Turijnse onderkomen wordt door bombardementen en brand verwoest, medewerkers zitten gevangen of leven in ballingschap, Leone Ginzburg vindt in 1944 zelfs de dood in de Romeinse Regina Coeli gevangenis. Na enkele verhuizingen in Turijn zet de uitgeverij na 1944 het werk voort vanuit het bevrijde Rome. Het contact met Huizinga neemt vanaf juni 1942 een abrupt einde. De historicus wordt, maar dat blijft in Italië onbekend, in augustus 1942 geïnterneerd in seminarium Beekvliet in St. Michielsgestel. De laatste jaren van de oorlog brengt hij door in De Steeg. Daar overlijdt hij op 1 februari 1945, enkele maanden voor het einde van het oorlogsgeweld.

Epiloog

Hoewel Johan Huizinga momenteel in Italië bekend staat als een van de belangrijkste cultuurhistorici van de twintigste eeuw, is het opvallend dat niet zijn cultuurhistorische, maar zijn cultuurkritische werk aan het begin heeft gestaan van deze faam. Toen *Herfsttij der Middeleeuwen* in Italië halverwege de jaren twintig bekend werd in een kleine kring van Renaissance-specialisten, was de ontvangst uitgesproken kritisch. Lange tijd zag men in Huizinga's werk over de late Middeleeuwen vooral een esthetische visie met antropologische en sociologische componenten. Door Italiaanse critici als Carlo Antoni werd deze benadering volstrekt ontoereikend geacht om het geheel van de laatmiddeleeuwse samenleving in haar totaliteit en essentie te doorgronden. Tot in de jaren zestig zou deze vooral wetenschapsfilosofische kritiek van Antoni de beeldvorming over Huizinga's werk in Italië bepalen. Pas daarna, wanneer een structurele en mentaliteits-historische benadering in zwang raken, krijgt men in Italië – evenals daarbuiten – oog voor de bijzondere kwaliteiten van Huizinga's cultuurhistorische werk.

Ook bij Huizinga's cultuurkritische werk worden door Italiaanse historici en filosofen kanttekeningen geplaatst: vooral de methode en de geringe systematiek moeten het ontgelden. Het hoge morele gehalte van *In de schaduwen van morgen* en de grote waardering voor het ethische aspect van dit boek echter doen de wetenschapsfilosofische kritiek verstommen. Aanvankelijk ontmoet dit enigszins tendentieuze als *Crisi della Civiltà* vertaalde werk vooral in liberale kringen instemming, maar spoedig daarna vindt het de weg naar een breed lezerspubliek. De geestelijke en morele waarden die Huizinga hierin verwoordt sluiten aan op een algemeen bestaand ongenoegen over de ontwikkelingsgang van de moderne beschaving. Lange tijd is Mussolini voor veel Italianen het antwoord geweest op de door Spengler voorspelde ondergang van de westerse beschaving, maar naarmate eind jaren dertig het vertrouwen in Mussolini en het regime afneemt, groeit in Italië het crisisgevoel meer en meer. Dit maakt tijdens en na de Tweede Wereldoorlog de ontvankelijkheid voor de ideeën van Huizinga groter. Na de oorlog wordt Huizinga in Italië, evenals Croce en Einaudi, beschouwd als een van die cosmopoliete liberalen die al vroeg de gevaren van de totalitaire stelsels hebben ingezien, of ze nu communistisch, fascistisch of nationaalsocialistisch van karakter zijn.

NOTEN

Afkortingen:

IISGR	Collectie Istituto Italiano di Studi Germanici, Rome
IISSN	Collectie Istituto Italiano di Studi Storici, Napels
UET	Collectie Uitgeverij Einaudi, Turijn
FLET	Fondazione Luigi Einaudi, Turijn
NLMD	Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum, Den Haag

1) Dit onderzoek is voornamelijk gebaseerd op ongepubliceerde brieven van Huizinga en Italiaanse correspondenten. Voor de toegang tot dit archiefmateriaal ben ik dank verschuldigd aan een reeks van instellingen en personen. In Turijn waren dat uitgeverij Einaudi (Walter Barberis, Carlo Ginzburg) en de Fondazione Luigi Einaudi (Terenzio Cozzi, Stefania Martinotti Dorigo). In Rome het Istituto Italiano di Studi Germanici (Paolo Chiarini). In Napels het Istituto Italiano di Studi Storici (Giuseppe Palermo, Marta Herling en vooral Alda Croce). En tot slot in Nederland het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag, de Bibliotheek der Rijksuniversiteit Leiden en de vertegenwoordiger van de Prof. J. Huizinga-Estate, Mr J. Kist te Velp.

Dit onderzoek is mogelijk geweest door een beurs van het ministerie van WVC en het Nederlands Instituut te Rome. De staf van het Nederlands Instituut in Rome dank ik voor de aan dit onderzoek verleende ondersteuning.

- 2) J. Huizinga, *Verzamelde Werken (VW)* (Haarlem 1953), deel II, pp. 508-523.
- 3) W. Otterspeer, *Huizinga voor de afgrond. Het incident-Von Leers aan de Leidse universiteit in 1933* (Utrecht 1984).
- 4) *VW* II, pp. 521 en 523.
- 5) *Jaarverslag Nederlands Historisch Instituut te Rome*, Rome, 1932/33, pp. XX-XXIV. Zie ook G. Pedullà, *Il mercato delle idee: Giovanni Gentile e la Casa editrice Sansoni* (Bologna 1986), mn. pp. 86-87.
- 6) G. Gabetti, 'Presentazione', *Studi Germanici* (1935).
- 7) De dag dat het nieuwe onderkomen van het Nederlands Instituut te Rome officieel werd geopend, Huizinga is niet aanwezig. *Jaarverslag Nederlands Historisch Instituut te Rome 1932/33*.
- 8) Zie J. Pusino, 'Herbst des Mittelalters', *Zeitschrift für Katholische Theologie* XLIV (1925), pp. 310-311, en F. Ghisalberti, 'Le déclin du Moyen Age', *Studi Medioevali* 6 (1933), pp. 327-334.
- 9) Zie ongepubliceerde brief van Huizinga aan Gabetti, 17-7-1933 (IISGR).
- 10) Zie ongepubliceerde brief van Huizinga aan Gabetti, 27-7-1933 (IISGR). Tevens gaf Huizinga op 4 april 1934 op het Nederlands Historisch Instituut een lezing, 'De opkomst van het moderne geestelijke verkeer', een bijeenkomst waar veel landgenoten aanwezig waren en die het karakter aannam van een huldiging, zie *Jaarverslag 1933/34*, p. XVII.

11) Carlo Antoni, 'Problemi e metodi della moderna storiografia: Johan Huizinga', *Studi Germanici* (1935), later opgenomen in de bundel *Dallo storicismo alla sociologia* (Florence 1940). Voor Huizinga's boeken, zie resp. *VW* III pp. 3-435, VI pp. 3-194 en voor de verschillende artikelen en voordrachten waaruit *Cultuurhistorische verkenningen* is samengesteld, *VW* passim.

12) Zie Haydn V. White, inleiding bij C. Antoni, *From History to Sociology. The Transition in German Historical Thinking* (Detroit 1959), en Gennaro Sasso, *L'illusione e la dialettica. Profilo di Carlo Antoni* (Rome 1982).

13) Ongepubliceerde brief van Huizinga aan Gabetti, 2-4-1935 (IISGR).

14) C. Antoni, *Dallo storicismo* (Florence 1973), p. 210.

15) *Discours sur l'avenir de l'esprit Européen*, *VW* VII, pp. 261-268, mn. pp. 263 en 265.

16) *Lettre à M. J. Benda*, *VW* VII, pp. 269-278, mn. pp. 271, 272, 278.

17) Ongepubliceerde aantekeningen van Luigi Einaudi, z.d., waarschijnlijk nooit verzonden (FLET). Na een jaar vond Einaudi de *Lettre* tussen zijn paperassen terug.

18) Door Huizinga vertaald citaat uit een aan hem gerichte brief van Croce, zie Huizinga, *Geschonden wereld*, *VW* VII, p. 605. De brief zelf is nooit gevonden.

19) *De wetenschap der geschiedenis*, *VW*, VII p. 153.

20) Ongepubliceerde brief van Huizinga aan Croce, 2-1-1935 (IISN).

21) Ongepubliceerde brief van Gabetti aan Huizinga, 8-1-1935 (NLMD).

22) Zie Pedullà, *Il mercato delle idee* resp. pp. 6-9, 84 e.v. en *Testimonianze per un centenario. Annali della Casa Editrice G. C. Sansoni* (Florence 1974).

23) Uitspraak van Arnaldo Momigliano, geciteerd door E. Garin, *La cultura italiana tra '800 e '900* (Bari 1976), p. 243.

24) Zie G. Sasso, *Profilo di Federico Chabod* (Bari 1961), pp. 43-44.

25) Zie Pedullà, *Il mercato delle idee*, p. 336, noot 105.

26) Zie Pedullà, *Il mercato delle idee*, p. 334, noot 99.

27) Ongepubliceerde brief van Carlo Antoni aan Huizinga, 12-3-1942 (NLMD).

28) Ongepubliceerde brieven van Giulio Einaudi aan Huizinga, 14-3-1942, 16-3-1942, 26-3-1942; ongepubliceerde brieven van Huizinga aan Einaudi, 15-3-1942, 29-3-1942 (UET).

29) Zie L. Salvatorelli, *Storia d'Italia nel periodo fascista* II (Turijn/Verona 1972) pp. 88-89 en 218, en I. de Feo, *Benedetto Croce e il suo mondo* (Turijn 1966).

30) *Cinquant'anni di un editore. Le edizioni Einaudi negli anni 1933-1983* (Turijn 1983). G. Turi, 'I limiti del consenso: le origini della casa editrice Einaudi', in *Il fascismo e il consenso degli intellettuali* (Bologna 1980), pp. 193-375, citaat ontleend aan Turi, p. 201.

31) Ongepubliceerde brief van Johan Huizinga aan Luigi Einaudi, 5-1-1937 (UET).

32) Ongepubliceerde brief van Johan Huizinga aan Luigi Einaudi, 13-9-1937 (FLET).

33) Ongepubliceerde brief van Johan Huizinga aan Luigi Einaudi, 6-12-1937 (FLET). Huizinga trad in oktober 1937 in het huwelijk met Augusta Schölvinnck, 'She is very much younger than I am, but we try to forget this', ongepubliceerde brief 13-9-1937 (FLET).

34) Ongepubliceerde brief van Giulio Einaudi aan Huizinga, 16-4-1938 (UET).

35) *Cinquant'anni di un editore* (Turijn 1983), in 'breve iconografia', z.p.

36) D. Cantimori, *Leonardo* 7 (1936), p. 383.

37) F. Gazzetti, *Bibliografia Fascista* 13 (1938), pp. 127-129. G. Castellano en B. Giovenale, *Meridiano di Roma*, resp. 2-1-1938 en 27-3-1938.

38) Ongepubliceerde brief van Giulio Einaudi aan Johan Huizinga, 5-3-1938 (UET).

39) Anoniem, 'Diagnosi di una civiltà', *Osservatore Romano*, 13-2-1938. A. Brucculeri, 'La crisi odierna', *Civiltà Cattolica* (1938) pp. 326-339.

40) Ongepubliceerde brief van Giulio Einaudi aan Johan Huizinga, 13-1-1939 (UET).

41) A. Parente, *La Nuova Italia* 11 (1938), pp. 323-326.

42) L. Salvatorelli, 'Cartesio, Erasmo, Huizinga e la crisi della Civiltà', *Il Lavoro*, 10-12-1937.

43) Ongepubliceerde brief van Luigi Einaudi aan Johan Huizinga, 31-12-1937 (UET).

44) Ongepubliceerde brieven van Einaudi aan Huizinga, 31-12-1937, 4-2-1938, 16-4-1938 (UET).

45) Ongepubliceerde brief van Huizinga aan Einaudi, 17-4-1938 (UET).

46) Ongepubliceerde brief van Einaudi aan Huizinga, 25-4-1938 (UET).

47) Ongepubliceerde brieven van Huizinga aan Einaudi, 24-6-1938, 8-10-1938 (UET).

48) Ongepubliceerde brieven van Einaudi aan Huizinga en vice versa, 21-10-1938, 1-11-1938, 12-11-1938, 17-11-1938 (UET).

49) Ongepubliceerde brief van Einaudi aan Huizinga, 12-11-1938 (UET).

50) Ongepubliceerde brief van Einaudi aan Huizinga, 23-4-1941 (UET).

GLI ESORDI ITALIANI DI JOHAN HUIZINGA

Nonostante lo storico olandese Johan Huizinga (1872-1945) attualmente sia noto in Italia grazie anzi tutto alle sue opere storico-culturali quali *L'Autunno del Medioevo*, questo aspetto della sua produzione intellettuale inizialmente ebbe una accoglienza piuttosto critica presso gli ambienti accademici e letterari italiani. Verso la metà degli anni trenta Huizinga ricevette tuttavia grande approvazione e successo di pubblico per studi come *La crisi della civiltà* in cui esprime le sue riserve a proposito dell'evoluzione della società contemporanea. Basandosi su vari carteggi inediti di Huizinga ed i suoi corrispondenti italiani, e in particolare Luigi Einaudi, l'autore indica le varie tappe dell'introduzione dell'opera dello storico olandese in Italia, mettendo in rilievo l'apporto di varie istituzioni (l'Istituto Italiano di Studi Germanici, la Casa Editrice Sansoni e la Casa Editrice Einaudi) e di alcune personalità del mondo accademico ed intellettuale, quali oltre Luigi Einaudi soprattutto Giuseppe Gabetti, Carlo Antoni, Giulio Einaudi, Luigi Salvatorelli e Benedetto Croce.